

واکنش کودکان ۴ تا ۶ ساله نسبت به کتاب‌های تصویری (داستانی تخیلی)

نگارش: زهره قایینی

استاد راهنما: دکتر عباس حری

استاد مشاور: دکتر مجتبی‌اللهیاری

کارشناسی ارشد: کتابداری و اطلاع‌رسانی

دانشگاه آزاد اسلامی واحد شمال تهران

سال تحصیلی: ۱۳۷۵-۷۶

نتایج این پژوهش، علاوه بر سودمندی برای مربیان، کتابداران و والدین، می‌تواند برای تصویرگران کتاب‌های کودکان، یک منبع مستند محسوب شود تا با دنیای ذهنی این گروه سنی بیشتر آشنا شوند.

از عمر کتاب‌های تصویری، به مفهوم امروزی آن، چند دهه بیشتر نمی‌گذرد. برخی بر این اعتقادند که بزرگ‌ترین کشف قصه‌گویی در قرن بیستم، درهم آمیختن معنای تصویر و متن است. بی‌شک، این دو حلقه که در خارج از این نوع کتاب، حلقه‌های مستقلی هستند و قرن‌ها به طور جداگانه، در تابلوها و پرده‌های نقاشی و ادبیات داستانی غیرتصویری سخن گفته‌اند، به هم گره نمی‌خورند و در یکدیگر تنیده نمی‌شوند؛ مگر آن که هنرمندی خلاق، جادوی خویش را به کار بندد و این دو عنصر ناهمخوان را به هم بیامیزد و آن حلقه‌های جداگانه را در هم زنجیر کند و موجودی تازه یا پدیده‌ای نو بیافریند. چنین هنرمندی، دیگر تزیین‌گر کتاب نیست، بلکه تفسیر خود را از متن که همان تفسیر خود از زندگی و دنیای کودک است، به تصویر می‌کشد. بنابراین، امروزه کتاب‌های تصویری یک نوع ادبی جدید، در ادبیات کودکان به وجود آورده‌اند.

این پژوهش، واکنش‌های کودکان ۴ تا ۶ ساله را نسبت به کتاب‌های تصویری تخیلی (با کلام و بدون کلام)، مورد مطالعه قرار می‌دهد. ۷۲ کودک (۳۶ پسر و ۳۶ دختر)، از سه مهد کودک و یک فرهنگسرا، انتخاب شدند و واکنش آن‌ها نسبت به کتاب‌های تصویری، ثبت و سپس تحلیل شد.

در تحلیل داده‌های مربوط به واکنش‌های کلامی هر کتاب، ابتدا به نوع واکنش‌ها توجه شد و سپس مجموع واکنش‌ها در این مقوله‌ها طبقه‌بندی گردید: واکنش‌های تفسیری، واکنش‌های عاطفی، واکنش‌های خیالبافانه، تداعی، تعیین هویت.

مخاطب اصلی کتاب‌های تصویری، کودکان زیر ۶ سال هستند. کتاب‌های تصویری این گروه سنی، با توجه به ویژگی‌های شناخت‌شناسی این کودکان، تهیه شد. کودکان برای درک تصاویر که نماینده فرهنگ آن‌هاست، باید با فرهنگ خود، به اندازه کافی آشنا باشند. اما فقط تفاوت در تجربیات فرهنگی نیست که درک تصاویر را تحت تأثیر قرار می‌دهد، ماهیت خود تصویر نیز مشکل ایجاد می‌کند. همه تصاویر نیاز به تفسیر دارند؛ به این دلیل ساده که هیچ تصویری به اندازه خود شیئی تصویر شده، اطلاعات دیداری ندارد.

از کتاب «آن‌جا که وحشی‌ها هستند»، فسه و تصویر از مورین سنزاد

* درک تصویری کودکان ۴ تا ۶ ساله

استدلال است که آن را تشبیهی می‌خوانند.

* تحلیل یافته‌ها

کتاب‌های مورد بررسی در این پژوهش، به دو گروه کتاب‌های تصویری با کلام و کتاب‌های تصویری بدون کلام تقسیم می‌شوند. در دو گروه، واکنش‌های کلامی و واکنش‌های تصویری (نقاشی‌ها)، مورد بررسی قرار می‌گیرند.

* گروه اول: کتاب‌های تصویری با کلام

۱- آن‌جا که وحشی‌ها هستند:

داده‌های جمع‌آوری شده در مورد این کتاب، نشان می‌دهد که در بین سه گروه سنی مورد آزمایش، کودکان ۴ ساله در ترسیم تصویرهای ذهنی خود توان کمتری دارند و تعداد کمتری هم حاضر به نقاشی شدند. در گروه سنی ۴ ساله، از میان ۱۵ کودکی که نقاشی کردند، نقاشی ۶ نفر «خط‌خطی» یا لکه‌های مبهم بود. به طور کلی، اکثر بچه‌ها در هر سه گروه سنی،

بررسی ویژگی‌های ادراکی کودکان چهار تا شش ساله، بیانگر این است که این کودکان به مرجع‌ها و جهت‌ها (مختصات ادراکی) توجهی ندارند، در حالی که کودک نه و ده ساله، آن‌ها را در نظر می‌گیرد و شکل‌ها را بهتر بررسی می‌کند و قدرت پیش‌بینی بیشتری دارد. فرایند رشد ادراک تصویری در کودکان، در ارتباط مستقیم با فرایند رشد زبان و توانایی درک نمادها و نشانه‌هاست. هنگامی که کودک از طرح واژه‌هایی حسی - حرکتی که بیانگر رابطه بی‌واسطه او با دنیای پیرامونی است، جدا می‌شود و با تصویرهای ذهنی، گذشته یا آینده را بازسازی می‌کند، به مرحله بالاتری از رشد ادراک می‌رسد. این مرحله، تغییراتی در ادراک تصویری کودک پدید می‌آورد. کودک چهار تا شش ساله، نه تنها تصویر را می‌بیند، بلکه آن را معنا و تفسیر هم می‌کند. این معنا کردن و تفسیر، مستلزم نوعی

درک سازگار و درک ناسازگار با کنش‌های داستان. اکثر واکنش‌های کودکان، بر پایه درک سازگار با کنش‌های داستان صورت گرفت. اما بخشی از واکنش‌ها نیز به دلیل تسلط الگوهای ذهنی قبلی و پیش‌داوری، با کنش‌های تصویری ناسازگار بود. گاه کودکان چنان درگیر تخیل داستان می‌شدند که قبل از دیدن یا شنیدن قسمت بعدی داستان، با تخیل خویش، داستان را ادامه می‌دادند و حوادث را پیش‌بینی می‌کردند. این واکنش‌های پیش‌بینی کننده و استنباطی، در میان گروه‌های سنی ۵ سال، بیشتر از همه و سپس ۶ ساله‌ها و از همه کمتر در میان کودکان ۴ ساله دیده شد.

۲- آبی کوچولو، زرد کوچولو

عنوان کتاب به گونه‌ای بود که در صفحات داخلی، به معرفی شخصیت‌های داستان نیازی نبود. از همان ابتدا همه بچه‌ها با دیدن لکه آبی، اظهار داشتند «این آبی کوچولو» است و با دیدن لکه زرد، گفتند «این زرد کوچولو» است.

واکنش کودکان مورد پژوهش، به این داستان تخیلی با کلام که شخصیت‌ها و عناصر داستانی به صورت نماد در تصاویر به کار رفته‌اند، بسیار فعال بود. کودکان به خوبی با موضوع داستان ارتباط گرفتند و به راحتی، نمادهای ساده تصویری و روابط بین عناصر تصویری را درک کردند. با بررسی داده‌های جمع‌آوری شده، روشن شد که در گروه‌های سنی متفاوت و جنسیت‌های مختلف، نمی‌توان تفاوت قابل ملاحظه‌ای در درک تصویری کودکان ملاحظه کرد. برخی از کودکان در واکنش‌های خود، برای لکه‌های زرد و آبی جنسیت قابل شدند و این تعیین جنسیت، منطبق با جنسیت خود آن‌ها بود. همه کودکان در طول داستان، با این لکه‌های رنگی، مانند موجودات زنده برخورد کردند و با آن‌ها رابطه عاطفی گرفتند.

واکنش کودکان نسبت به این داستان با شخصیت‌های نمادین، بسیار فعال بود. کودکان به

موضوع اصلی کتاب، یعنی وحشی‌ها را که عمده واکنش آن‌ها نیز از نظر کلامی بر آن‌ها متمرکز بود، به تصویر درآوردند. تعداد کمی از بچه‌ها به دلیل ترس، حاضر به نقاشی نشدند یا به جای نقاشی کردن وحشی‌ها منظره زیبای مورد علاقه خود را به تصویر درآوردند. اکثر کودکان برای وحشی‌ها شاخ، چنگال و تعدادی هم دندان‌های تیز گذاشتند. شاخ از مشخصاتی بود که در اکثر قریب به اتفاق نقاشی‌ها وجود داشت. نقاشی‌های کودکان ۶ ساله از وحشی‌ها، نزدیکی بیشتری با توصیف متن کتاب داشت. از سوی دیگر، در هیچ یک از نقاشی‌های کودکان ۴ ساله، تأثیر قابل ملاحظه‌ای دیده نشد.

در نقاشی‌های دختران و پسران، در گروه‌های سنی مختلف، تفاوت قابل تعمقی دیده شد. «وحشی‌های» برخی دختران شاخ، دندان یا چنگال نداشتند و چهره‌شان مهربان بود و برخی نیز از نظر اندازه کوچک بودند. به طور کلی، وحشی‌های مربوط به پسران، خشن‌تر و «وحشی‌تر» به نظر می‌رسند. کودکان مورد بررسی، به موجودات تخیلی داستان «وحشی‌ها»، واکنش‌های متفاوتی نشان دادند. بیش از نیمی از پسرها و دخترهای ۶ ساله، وحشی‌ها را با تصویرهای آشنای ذهنی از یک موجود تخیلی، منطبق ساختند و هر چه سن آن‌ها کمتر می‌شود، این انطباق نیز کمتر شده تا جایی که اکثر کودکان ۴ ساله، تصاویر وحشی‌ها را با تصویرهای آشنای ذهنی از موجودات واقعی، انطباق دادند.

این داده‌ها نشان می‌دهد که اولاً کودکان ۵ ساله و ۶ ساله، بیش از کودکان ۴ ساله، با موجودات تخیلی داستان‌ها و فیلم‌های کودکان مانند غول، اژدها، هیولا و... آشنا هستند. ثانیاً کودکان ۴ ساله، به روابط علت و معلولی توجه ندارند.

کودکان مورد بررسی، در مقابل تمامی کنش‌های داستان، واکنش نشان دادند. واکنش‌های آن‌ها بر پایه دو نوع درک از کنش‌ها صورت گرفت:

خوبی با موضع داستان ارتباط گرفتند و نمادهای ساده تصویری و روابط بین عناصر تصویری را درک کردند.

۳- قصه سه رنگ

در این داستان، شخصیت‌های اصلی سه رنگ زرد، آبی و قرمز هستند. این سه رنگ در کتاب، نه به صورت لکه‌های رنگی، بلکه شبیه موجودی ترسیم شده‌اند که دست، پا و صورت و... دارد.

که بار اطلاعاتی متن و تصویر تقریباً با یکدیگر برابر است و گاه در بعضی صفحات، متن توضیحات زائد دارد، این کتاب نتوانست واکنش‌های طبیعی کودکان را به کتاب‌های تصویری برانگیزد.

* کتاب‌های تصویری بدون کلام

۱- نیم‌وجبی

کتاب نیم‌وجبی، یک کتاب تمام تصویری بدون کلام است. این کتاب جزو کتاب‌های داستانی تخیلی و از ۱۵ تصویر تشکیل شده است. برخلاف کتاب‌های تصویری با کلام، داستان این کتاب را خود کودکان، از روی تصاویر تعریف می‌کنند. لذا واکنش‌های آن‌ها در واقع، بیان داستان بر اساس تصویرهایی است که می‌بینند.

کودکان مورد پژوهش، به دلیل ویژگی کتاب نیم‌وجبی، یعنی تمام تصویری بودن آن، فعالانه در بیان تصاویر و کشیدن نقاشی شرکت کردند. آن‌ها به نشانه‌های عاطفی شخصیت داستان توجه کردند. توجه به این نشانه‌ها در اکثر نقاشی‌های کودکان بارز بود.

یکی دیگر از ویژگی‌های این کتاب، تخیلی بودن آن است. اکثر کودکان ۴ تا ۶ ساله مورد آزمایش، با تخیل داستان درگیر شدند. تصاویر داستان در صفحات اول، به گونه‌ای است که کودک خیال‌پرداز ۴ تا ۶ ساله را به خلق تخیلی زیبا دعوت می‌کند.

آنچه در همه کودکان به طور مشترک ملاحظه شد، این نکته بود که آن‌ها از تصاویر هر برداشتی که داشته باشند، در صفحات بعد نیز به گونه‌ای آن را به شکل داستانی تفسیر می‌کنند و کمتر اتفاق می‌افتد که تفسیر اولیه خود را عوض کنند؛ به جز دختر ۵ ساله‌ای که با دیدن بادکنک، اظهار داشت: «خورشید نیست، بادکنک است!»

انتخاب رنگ قرمز، به عنوان تنها رنگ مورد استفاده در این کتاب از سوی تصویرگر و سپس حرکت این رنگ در طول داستان، از خورشید و گل

دامنه واکنش‌های تفسیری کودکان، نسبت به این کتاب، بسیار محدود بود. گرچه شخصیت‌های این داستان موجودات واقعی نبودند، تخیل به کارگرفته در داستان، نتوانست کودکان را به تخیل بیشتر و وسیع‌تر ترغیب کند. در واکنش‌ها تنوعی دیده نمی‌شد و حتی تفاوت‌های شخصیتی کودکان نیز واکنش‌های متنوع و وسیعی را نسبت به تصاویر در پی نداشت. بچه‌ها با موجودات تخیلی این داستان (سه لکه رنگی) ارتباط نزدیک و عاطفی برقرار نکردند. موضوع داستان، در حیطه تجربیات و مسائل این کودکان قرار نداشت و به همین دلیل، با داستان درگیر نشدند. جنبه‌های آموزشی این داستان تخیلی، بسیار بارزتر و غالب‌تر از جنبه‌های دیگر آن است و این جنبه‌ها نیز خیلی مورد توجه کودکان قرار نگرفت. از آن‌جا

تا بادکنک و... به ایجاد تصاویر زیبا در ذهن و تخیل کودکان و حرکت این تخیل در طول داستان، کمک بسیار کرد.

همة کودکان از این داستان تخیلی بسیار لذت می‌برند، اما در چند مورد، همچنان که کودک در اوج شادی و لذت بود، ناگهان هشدارها و اتفاقات تربیتی و آموزشی، او را برای لحظه‌ای از لذت و شادی باز می‌داشت.

۲- ماجراهای موش کوچولو - خیالیبافی

این کتاب ۱۲ صفحه تصویری دارد (هر دو صفحه رو به رو هم، یک صفحه تصویری محسوب می‌شود) که هر صفحه از دو تصویر تشکیل شده است. گرچه توالی تصویری این داستان از راست به چپ است، بسیاری از کودکان، ابتدا تصویر سمت چپ و سپس تصویر سمت راست را تفسیر کردند.

داستان این کتاب را نیز خود کودکان، از روی تصاویر تعریف می‌کنند. در مقایسه با کتاب «نیموجبی»، این داستان تصویری، از نظر موضوع و تصاویر، پیچیده‌تر است.

عنوان این کتاب، «ماجراهای موش کوچولو - خیالیبافی» است و اگر چه برخی از کودکان، در واکنش‌های کلامی خود، به کلمه خیالیبافی اشاره کردند و موش کوچولو را موش خیالیباف نامیدند، این عنوان سبب نشد که کودکان، خیالیبافی‌های موش کوچولو را فقط در حد یک خیالیبافی بدانند. آن‌ها در تصاویر، دنبال یافتن نشانه‌های واقعی هم بودند. به طور کلی، کودکان با کتاب «موش کوچولو - خیالیبافی»، ارتباط زیاد و فعالی برقرار نکردند. بسیاری از واکنش‌ها و نشانه‌های تصویری، برای آنان ناآشنا بود. لذا با برداشت متفاوت از تصاویر و درک ناسازگار با داستان، نتوانستند در بیان داستان، انسجام محکم مضمونی را حفظ کنند. همچنین، برخی از نشانه‌های به کار رفته در داستان، برای بعضی از کودکان کاملاً ناشناخته

ماجراهای موش کوچولو - خیالیبافی، نشر زلال

بود. در این داستان تصویری، کودکان فرصت چندانی برای واکنش‌های عاطفی و تداعی نداشتند.

تحلیل نهایی

در تحلیل نهایی واکنش‌های کودکان، قصد ماتحلیل روان‌شناسانه داده‌های گردآوری شده بود؛ اگر چه در طی کار، ناگزیر از برخی فرضیه‌های روان‌شناختی و شناخت‌شناسی کودک نیز بهره گرفته ایم.

ما با این فرض که کتاب‌های مورد بررسی در این پژوهش، مناسب کودکان این گروه سنی است، آن‌ها را انتخاب کردیم. در عمل، کودکان مورد بررسی، همه توانستند داستان‌ها را پی بگیرند و معنا و مفهوم آن‌چه را رخ می‌داد، با یادآوری صفحات قبل، درک کنند. در واقع، این‌ها از ویژگی‌های این گروه سنی است که می‌توانند چنین ارتباطی را با کتاب‌های تصویری برقرار سازند و هر قسمت کتاب را جزیی از یک داستان فرض کنند. با وجود این، بعضی از کودکان، هنگام خواندن کتاب‌های تمام تصویری، هر تصویر را جداگانه در نظر می‌گرفتند.

کودکان مورد بررسی، علاوه بر درک سیر داستانی، روابط علت و معلولی موجود در یک صفحه و یا یک تصویر را نیز درک می‌کردند.

واکنش‌ها عمدتاً واکنش‌های سازگار با داستان بود و در مجموع، واکنش‌های دختران نسبت به کنش‌های داستانی، بیش از پسران بود. همچنین، میزان واکنش‌ها در بین دختران ۶ ساله و ۵ ساله، بیش از دختران ۴ ساله بود.

داستانی را در کتاب‌های تصویری، به راحتی دنبال کنند.

✱ کودکان ۴ تا ۶ ساله، علی‌رغم داشتن قدرت تخیل قوی، دامنه تجربیات‌شان برای خیال‌پردازی محدود است. اگر کتاب‌ها بتوانند تجربه‌های نو و تازه‌ای در اختیار این گروه سنی بگذارند، تخیل آن‌ها می‌تواند بیشتر پرواز کند؛ به شرط آن که کتاب‌ها نیز توانسته باشند گیره‌های خود را به ذهن کودکان اتصال دهند.

✱ کلیشه‌های تصویری که در کتاب‌های مصور و تصویری به وفور یافت می‌شود و در فیلم‌ها و کارتون‌های تلویزیونی تکرار می‌شود، ذائقه‌بصری کودکان را خراب و دید او را نسبت به جهان تنگ می‌کند. کلیشه‌ها گاه چنان بر ذهن کودک مسلط می‌شود که وی در پذیرش دیدگاه‌های نو، مشکل پیدا می‌کند.

✱ در این بررسی، کاملاً آشکار شده است هنگامی که موضوعی نو اما در حیطه علائق و مسایل کودکان، در یک کتاب تصویری به کودکان ارائه شود، آن‌ها چگونه با آن ارتباط برقرار می‌کنند و بدان واکنش نشان می‌دهند.

✱ ملاحظه می‌شود که کودکان ۴ تا ۶ ساله، بنابر ویژگی‌های رشدی و شناختی خویش، تا چه حد به کتاب‌های تصویری خوب، به ویژه کتاب‌های تصویری تخیلی، نیاز مبرم دارند.

✱ برای شناخت بیشتر از واکنش‌های کودکان به کتاب‌های تصویری، لازم است پژوهش‌های میدانی در این زمینه ادامه یابد. ضروری است که در باره واکنش‌های کودکان شیرخواره تا ۳ ساله به انواع کتاب‌های تصویری، کودکان ۴ تا ۶ ساله به کتاب‌های داستانی واقعه‌گرا، کتاب‌های غیر داستان، شعر و... تحقیقاتی صورت گیرد. این تحقیقات به والدین، مربیان، کتابداران و تصویرگران و تمامی علاقه‌مندان ادبیات کودکان کمک به سزایی می‌کند تا دید صحیح‌تری نسبت به درک ادبی و تصویری کودکان به دست آورند.

تهیه و تلخیص: آرزو انواری

کودکان مورد بررسی، در تمامی داستان‌ها توانستند نشانه‌های تصویری را به خوبی درک کنند. میزان واکنش دخترها نسبت به نشانه‌ها بیش از پسرها بود و دختران ۶ ساله و ۵ ساله بیش از ۴ ساله‌ها واکنش نشان دادند.

به طور کلی، دخترها در باره تصاویر و متن داستان‌ها، با اشتیاق بیشتری حرف می‌زدند (به ویژه دختران ۶ ساله و ۵ ساله) و به همین دلیل نیز میزان واکنش آن‌ها نسبت به کنش‌ها و نشانه‌ها، در مجموع بیش از پسران بود.

کودکان با داستان‌های تخیلی تصویری منتخب، ارتباط خوبی برقرار کردند، تخیل داستان‌ها را به خوبی پذیرفتند و کاملاً با داستان‌ها درگیر شدند. نکته دیگر این که این گروه سنی، وقتی با تصویرهای موهوم رو به رو می‌شدند و در باره آن‌ها خیال‌پردازی می‌کردند، پس از دیدن تصاویر واقعی و روشن، از خیال‌پردازی خود دست برنمی‌داشتند و همچنان آن را ادامه دادند. این نشان می‌دهد که ذهن آن‌ها از نظر پذیرش تخیل، آمادگی بیشتری دارد. میزان واکنش ۵ ساله‌ها به تخیل داستان‌ها بیشتر از ۴ ساله‌ها بود که علت را می‌توان در قدرت بیان ضعیف‌تر کودکان ۴ ساله دانست.

کودکان مورد بررسی، همواره در داستان‌ها در پی فرصتی بودند تا خود را بیان کنند. آن‌ها مسایل درونی خویش را با تخیل داستان که برای آن‌ها بسیار منطقی به نظر می‌رسید، پیوند می‌دادند.

در کتاب‌های تصویری با کلام، در دو کتاب «آن‌جا که وحشی‌ها هستند» و «آبی کوچولو، زرد کوچولو»، عمل متقابل تصویر و متن، به گونه‌ای بود که واکنش وسیعی را در کودکان مورد بررسی برانگیخت.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

✱ این بررسی، به روشنی نشان می‌دهد که کودکان ۴ تا ۶ ساله، بنا به ویژگی‌های سنی خود، می‌توانند با داستان‌های تصویری تخیلی ارتباط فعال بگیرند، تصاویر را به خوبی درک و سیر